

Пархомчук О.С.* Цирфа Ю.**

СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

The article is dedicated to the one of the most important problem of human writes in the context of the paradigm of world order. Special attention is paid to investigation of world order as a sociological category, methods and up-to-date status of this problem.

Більш ніж 60 років тому міжнародне співтовариство, підписавши 26 червня 1945 року Статут Організації Об'єднаних Націй, погодилося з тим, що його подальший розвиток має базуватися на повазі до прав і основних свобод людини. Фактично, цей документ уперше формально закріпив подібне зобов'язання народів світу, адже до Другої світової війни права людини рідко були темою для обговорення в міжнародній політиці. Більш того, превалююча кількість держав систематично порушувала ці права. У США процвітала расова дискримінація, Радянський Союз був тоталітарною державою, на території якої права людини порушувались систематично. Велика Британія, Франція, Нідерланди, Португалія, Бельгія та Іспанія утримували численні колонії в Азії та Африці. Політична ж історія більшості центрально- і південноамериканських країн значною мірою була послідовністю військових диктатур і цивільних олігархій. Ці явища турбували багатьох людей, але все-таки не вважались законною підставою для міжнародних дій. Права людини розглядалися радше як питання внутрішньої політики, як міжнародно захищена прерогатива держави. Навіть такі прояви геноциду, як російські погроми євреїв чи винищення вірмен у Туреччині, викликали лише трохи більш ніж несхвальні заяви. Менш значущі порушення переважно навіть не вважались прийнятною темою для дипломатичної розмови, чому неабияк сприяв ще й той факт, що до середини ХХ століття ключовими акторами міжнародних відносин усе ще залишалися держави, котрі вважались суверенами, які не підлягають будь-якій вищій політичній владі. Саме з поняттям суверенітету і був пов'язаний принцип невтручання – обов'язок не зачіпати питань, котрі по суті належать до внутрішньої юрисдикції незалежних держав. А права людини, які в основному пов'язані зі ставленням держави до власних громадян на своїй території, традиційно розглядалися лише як питання внутрішньої юрисдикції.

Каталізатором, який зрештою зробив права людини проблемою світової політики, стала Друга світова війна, зокрема систематичні вбивства Німеччиною мільйонів невинних цивільних мешканців інших країн у ході ведення бойових дій. Покарання його винуватців – військових злочинців, котрі, по суті, вчинили жорстокі злочини проти людства, – стало першим кроком у заповненні вакууму «відсутності прав людини» на міжнародній арені. Під час Нюрнберзького процесу над військовими злочинцями (1945-1946 роки) проти нацистських лідерів висувались безпрецедентні на той час звинувачення у злочинних діяннях проти людства, після чого проблема прав людини дійсно стала об'єктом між-

*доктор політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**магістр відділення «Міжнародні відносини» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

народних відносин, принаймні, в Організації Об'єднаних Націй. Так, стаття 1 Статуту ООН говорить про «заохочення поваги до прав і невід'ємних свобод людини» як про одну з основних цілей організації, яка швидко почала розробляти міжнародні стандарти у цій галузі [1]. Схваливши ж 10 грудня 1948 року Загальну декларацію прав людини, держави-члени ООН погодилися з тим, що «кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені» [2]. Відповідно до норм і стандартів міжнародного права в галузі прав людини, такий міжнародний і соціальний порядок має будуватися на заохоченні невід'ємної гідності людини, повазі її права на самовизначення та забезпеченні рівності і недискримінації в мирному взаємозалежному світі, що існує на основі соціального прогресу. Як наслідок, таке складне утворення, як міжнародне співтовариство, не може існувати без відповідного організаційного та правового базису. Вихідні моделі поведінки держав і міжнародні зобов'язання, котрих вони повинні неухильно дотримуватися на практиці, розвиваючи й реалізуючи свої взаємовідносини, закріплені у нормах міжнародного права. Без реального виконання цих зобов'язань не може існувати чіткого стану рівноваги міжнародних відносин, адже останній постійно піддається впливу різних факторів, перш за все прагненню держав, великих соціально-економічних, політичних, ідеологічних та релігійних систем порушити цю рівновагу на свою користь. Оскільки розвиток міжнародних відносин та зміна характеру міждержавних взаємодій унеможлиблює встановлення постійного чи, хоча б, довготривалого статус-кво, міжнародний порядок можна визначити як чітко ідентифікований за часом, у фізичному та міжнародно-політичному просторі період, протягом якого залишаються незмінними склад системно утворюючих суб'єктів міжнародних відносин; конфігурація зв'язків, взаємин та взаємодій між ними; межі і можливості, які цей порядок об'єктивно встановлює для всіх інших суб'єктів і учасників системи міжнародних відносин. Відомий юрист-міжнародник І.І. Лукашук додає, що вищезгаданий порядок у міжнародних відносинах забезпечується лише шляхом їх міжнародно-правового регулювання й функціонування міжнародного права. Тому порядок міжнародних відносин, установлений і підтримуваний на основі принципів і норм міжнародного права, вважається міжнародним правопорядком. Суть такого правопорядку полягає у забезпеченні структурної стійкості системи міжнародних відносин за допомогою права чи, інакше, – у підтриманні стабільності певного порядку і протидії його дезорганізації, росту ентропії (невизначеності) [3]. «Сучасний міжнародний правопорядок, – зазначає А.П. Мовчан, – це порядок міжнародних відносин, який встановлений і здійснюється на основі принципів та норм чинного міжнародного права і спрямований на забезпечення нормальних, миролюбних відносин та співробітництва між усіма державами, незалежно від їхніх політичних, економічних, соціальних систем і розвитку» [4]. Тому цей порядок, – пише український юрист-міжнародник В.А. Василенко, – «це система суспільних відносин, яка встановлена між взаємодіючими державами або між ними та створеними ними міжнародними міжурядовими організаціями, а також між самими міжнародними організаціями за допомогою міжнародно-правових норм, вироблених згаданими суб'єктами міжнародного права» [5]. Тобто можна сміливо констатувати, що політико-правовій категорії «міжнародного правопорядку» притаманний також і соціальний елемент. Адже у кожен конкретну історичну епоху правовий порядок у міжнародних відносинах складався на основі діючих у ті часи принципів і норм міжнародного права, котрі неминуче відображали і соціально-політичну сутність внутрішньо- та зовнішньополітичних взаємин даного історичного періоду. Тому й не випадково, що кожній епосі відповідає і свій історичний тип міжнародного права, а отже, і свій міжнародний правовий порядок. Однак його основу у будь-якому разі становлять «традиційні норми» міжнародно-правових відносин, уточнені або оновлені до певної міри з урахуванням соціально-політичних потреб міжнародного

життя або ж міжнародно-правових позицій держав. Центральне положення серед них займають два блоки норм. Перший утворюють основні принципи. Їхнє завдання – визначити основні права та обов'язки держав, тобто правовий статус членів міжнародного співтовариства і основних суб'єктів міжнародного права. Тим самим принципи визначають характерні риси міжнародного правопорядку.

Другий блок утворюють загальновизнані принципи і норми, що стосуються прав народів, прав і свобод людини. Вони окреслюють основи народовладдя і правовий статус індивіда у межах конкретного суспільства. Обидва блоки утворюють ядро «міжнародного публічного порядку» (від лат. – *ordre public international*) – стану упорядкованості міжнародних відносин, у якому на перший план висуваються зобов'язання держав щодо міжнародного співтовариства в цілому – так звані «зобов'язання «між всіма» (від лат. – *erga omnes*) [6]. Їх виконання забезпечується нормами окремого типу – нормами права міжнародного співтовариства, пріоритетною функцією якого є забезпечення інтересів усього міжнародного співтовариства, а основною рисою виступає гомоцентризм – висунення на перший план прав та інтересів людини. Більш того, право співтовариства поступово стає правом соціальної справедливості та загального благополуччя. Однак, надання пріоритетності інтересам міжнародного співтовариства аж ніяк не означає применшення інтересів держав. Завдання полягає в тому, щоб домогтися оптимального їх поєднання, і це – задача першорядного значення, оскільки без її вирішення неможливе нормальне життя жодного співтовариства, включно з державами, які його утворюють. Цей момент не раз відзначався в ООН, починаючи з самих витоків існування організації. Проте імпульс перших повоєнних років не був збережений. Початок «холодної війни», ідеологічна й геополітична боротьба між Сполученими Штатами і Радянським Союзом загальмували ці прогресивні тенденції. Після встановлення «залізної завіси» в Центральній і Східній Європі в 1948 році та остаточної перемоги комунізму в Китаї (1949 рік) права людини все більше й більше ставали черговим інструментом у боротьбі наддержав за розподіл сфер впливу. Обидві суперпотуги не тільки «закривали очі» на brutальні й систематичні порушення прав людини в «дружніх» їм країнах, але й часто прихильно ставились до відповідальних за це режимів. Вплив «холодної війни» був очевидним і в провалі роботи над подальшою розробкою міжнародних стандартів прав людини. Оскільки Загальна декларація прав людини – це резолюція Генеральної Асамблеї ООН, а не угода, то вона сама по собі не мала зобов'язальної сили. Її автори сподівалися, що наступним кроком після Декларації буде домовленість (угода), яка б надала правам людини обов'язкового характеру в міжнародному праві. Та, хоча угода й була в основному розроблена ще до 1953 року, вона розглядалась більш, ніж десятиліття, великою мірою через ідеологічну суперечку щодо статусу економічних і соціальних прав («Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права» і «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» були підписані лише 1966 року). Основною причиною цього був той міжнародний порядок, котрий склався після Другої світової війни. Він відрізнявся двома суттєвими особливостями. По-перше, це вже згадуваний достатньо чіткий поділ світу на дві соціально-політичні системи, що знаходилися в стані перманентної «холодної війни», взаємних погроз і гонки озброєнь. По-друге, це створення Організації Об'єднаних Націй і її спеціалізованих установ, котрі робили все більш наполегливі спроби регулювання міжнародних відносин і удосконалювання міжнародного права. Утворення ООН відповідало об'єктивній потребі створення керованого міжнародного порядку і стало початком формування міжнародного співтовариства як суб'єкта управління ним. Водночас, внаслідок обмеженості своїх повноважень, ООН не могла виконати покладеної на неї ролі «інструмента» з підтримки миру і безпеки, міжнародної стабільності і співробітництва між народами. У результаті, сформований міжнародний порядок виявлявся суперечливим і

хитким у своїх основних вимірах. Аналізуючи їх, С. Гоффманн виділив наступні особливості повоєнного міжнародного порядку:

1. Для горизонтального виміру (взаємини між головними акторами міжнародних відносин) характерними були:

– децентралізація (але не зменшення) насильства. Стабільність на центральному і глобальному рівнях, підтримувана взаємним залякуванням наддержав, не виключала нестабільності на регіональних і субрегіональних рівнях (регіональні конфлікти, локальні війни між «третіми країнами» тощо);

– фрагментація глобальної міжнародної системи і регіональних підсистем, на рівні яких вихід із конфліктів залежить щораз набагато більше від рівноваги сил у регіоні і чисто внутрішніх факторів, що стосуються учасників конфліктів, а не від стратегічної ядерної рівноваги;

– неможливість прямих воєнних сутичок між наддержавами, місце яких зайняли «кризи», спричинені діями однієї з них у регіоні, розглядуваному як зона її життєвих інтересів (Карибська криза 1962 року), або ж регіональні війни між «третіми країнами» у регіонах, які були стратегічно важливими для обох наддержав (Близькосхідна криза 1973 року);

– можливість переговорів між наддержавами й очолюваними ними воєнними блоками з метою подолання ситуації, що склалася. Це ставало можливим за наявності стабільності на стратегічному рівні, загальної зацікавленості міжнародного співтовариства в ліквідації загрози руйнівного ядерного конфлікту і гонки озброєнь. У той же час, ці переговори в умовах існуючого міжнародного порядку могли призвести лише до обмежених результатів;

– прагнення кожної з наддержав до односторонніх переваг на периферії глобальної рівноваги при одночасній взаємній згоді на зберігання поділу світу на «сфери впливу» кожною з них [7].

2. У випадку вертикального виміру міжнародного порядку (відносини між сильними та слабкими акторами), величезний розрив, який існував між могутністю наддержав і всього іншого світу, усе ж, не давав суперпотугам чинити необмежений тиск на «треті країни», і глобальна ієрархія не ставала більшою, ніж раніше:

– завжди зберігалася існуюча в будь-якій біполярній системі можливість контртіску на наддержаву з боку її більш слабого у воєнному відношенні «клієнта»;

– відбувся крах колоніальних імперій і виникли нові держави, суверенітет і права яких захищалися ООН і регіональними організаціями типу ОАД (Організація американських держав), ОАЄ (Організація африканської єдності), АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії) та ін.;

– у міжнародному співтоваристві формуються й одержують швидке поширення нові моральні цінності ліберально-демократичного змісту, в основі яких – осуд насильства, особливо стосовно слаборозвинених держав, почуття постімперської провини (знаменитий «в'єтнамський синдром» у США) і т.п.;

– «надмірний» тиск однієї з наддержав на «треті країни», втручання в їхні справи створювали загрозу посилення протидії з боку іншої наддержави і негативних наслідків у результаті протистояння між обома блоками.

3. Для функціонального виміру повоєнного міжнародного порядку (роль в стабілізації міжнародного життя різних сфер міжнародних відносин) характерний насамперед вихід на передній план діяльності держав і урядів на міжнародній арені економічних заходів, основою чого стали глибокі економічні і соціальні зміни у світі і повсюдне прагнення людей до росту матеріального добробуту, до гідних ХХ століття умов людського існування.

4. На рівні ідеологічного виміру міжнародного порядку (вплив конкретної ідеології чи-то моралі на розвиток міжнародного життя) періоду «холодної війни» протиставлення «соціалістичних цінностей і ідеалів» «капіталістичним», з одного боку, засад і способу життя «вільного світу» «імперії зла», – з іншого, досягли до середини 80-х років ХХ століття стану психологічної війни між двома суспільно-політичними системами, між СРСР і США .

Як наслідок, універсальність прав людини не узгоджувалася з політичним порядком, який ґрунтувався на концепції суверенних держав, що утворювали абсолютно протилежні за своєю суттю політичні блоки. Адже універсальні моральні права, можливо, більше підходять для тієї концепції світової політики, в якій людина є радше членом глобального політичного співтовариства, ніж громадянином держави. У такому випадку індивід, замість того, щоб думати про міжнародні відносини (відносини між етнічними державами), думає про глобальний політичний процес, в якому він разом з іншими недержавними акторами є важливим безпосереднім учасником, права яких надійно захищені у рамках світового співтовариства. Однак науці відомі три різні точки зору щодо місця прав людини в міжнародних відносинах, кожна з яких базується на власній концепції характеру міжнародної спільноти:

1. Традиційна статистична модель вважає права людини справою суверенної державної юрисдикції і значною мірою другорядним об'єктом міжнародних відносин, адже немає якоїсь особливо важливої, незалежної міжнародної спільноти і, безумовно, жодна міжнародна організація не має права діяти в ім'я прав людини .

2. Космополітична модель концентрується на окремих особах, а не на державах, які часто є «проблемою» космополітів й об'єктом атаки знизу і зверху. Знизу їй протистоять окремі індивіди і неурядові організації, а зверху – справді глобальне співтовариство (не тільки міжнародні організації й інші угруповання держав). У такій моделі міжнародна дія для захисту прав людини є відносно непроблематичною .

3. Проміжну ланку між цими двома точками зору займають так звані інтернаціональні моделі. «Міжнародна спільнота» з точки зору інтернаціоналістів є, власне кажучи, спільнотою держав (до якої входять неурядові організації та індивіди, які офіційно чи неофіційно включені в міжнародні політичні процеси). Міжнародна правозахисна діяльність допустима тільки до межі, визначеної нормами спільноти держав. Ці норми, однак, можуть значно відрізнятися в конкретних міжнародних спільнотах .

Кожна з цих трьох моделей може сприйматися як означення місця прав людини у міжнародних відносинах або як формування вимог щодо такого їх місця. Проте, позиція прав людини у міждержавних взаєминах, усе ж, більшою мірою визначається не теоретично, а шляхом детального аналізу наявного у певний період міжнародного порядку. Тому можна припустити, що по завершенню Другої світової війни й аж до 1980-х років права людини підпадали швидше під традиційну статистичну модель аналізу, котра з плином часу почала повільно переходити в інтернаціональну.

Включення прав людини до проблематики Гельсінського процесу, котрий було розпочато 1975 року, а також до ключових аспектів двосторонніх відносин більшості країн сприяло пошуків обговорення цього питання у міжнародних колах. Частково наслідком такого «підйому» боротьби за дотримання прав людини в усьому світі вважають повалення недемократичних режимів у Латинській Америці, лібералізацію країн Східної Європи (відхід від влади комуністичних урядів Польщі, Румунії, Чехословаччини) й, зовсім-таки доречно, розпад Радянського Союзу, на території якого гласність і «перебудова» створили міжнародний політичний простір для впровадження змін. З крахом радянської імперії зруйнувався й міжнародний порядок, зумовлений «холодною війною». Це, безперечно, змінило контекст міжнародних прав людини. Як наслідок, маємо період форму-

вання чергового міжнародного порядку в історії людства, у якому права людини будуть займати нову, видозмінену позицію. У двосторонніх відносинах права людини продовжують ставати все глибше вкоріненим і все менш спірним об'єктом зовнішньої політики. Вони почали обговорюватися в більшій кількості країн й трактуватися як звичайна складова міжнародних відносин. Держави, які є об'єктами міжнародного тиску стосовно прав людини, продовжують апелювати до поняття суверенітету. Але майже всі інші країни відмовились від тверджень про те, що діяльність іноземних держав і міжнародних організацій щодо прав людини є незаконною. Деякі автори (Г. Балл, Г. Моргентау, Г. Кіссінджер) скептично оцінюють подібний стан справ, стверджуючи, що зовнішня політика, котра намагається сприяти утвердженню прав людини, є небезпечно ідеалістичною та наївною. Бо держава є «закритим» суб'єктом міжнародних взаємодій, для якого внутрішнє ізольовано від зовнішнього.

Початок XXI століття відзначився кардинальними зрушеннями у процесі налагодження міжнародних зв'язків у межах світового співтовариства. Саме в цей час починає формуватися нова система економічних і політичних відносин, основою для якої стають процеси глобалізації – інтенсифікації взаємозв'язків між різними формами організації суспільного життя, унаслідок якої посилюється взаємозалежність міжнародних акторів. Глобалізація торкається усіх країн (хоча й різною мірою) і підсилює їх схильність до впливу зовнішніх факторів – як позитивних, так і негативних, – у тому числі в галузі прав людини. Тому Генеральна Асамблея ООН, схваливши 18 грудня 2008 року резолюцію 63/176 «Глобалізація та її вплив на здійснення в повному обсязі всіх прав людини», визнала від імені держав-членів організації, що «глобалізація може мати повністю всеосяжний і справедливий характер, а також «людське обличчя» лише через посередництво широкомасштабних і послідовних зусиль, у тому числі політики та заходів на глобальному рівні щодо формування спільного майбутнього, заснованого на нашій спільній приналежності до людського роду в усьому його різноманітті, що сприяло б здійсненню в повному обсязі всіх прав людини» [8]. Тобто глобалізація сама по собі ставить перед міжнародним співтовариством важливу задачу щодо всеосяжної реалізації прав людини.

Однак така «етична» міжнародна політика, яка спирається на ідею прав людини замість усталених форм міжнародних відносин, призвела до різкого збільшення числа військових інтервенцій Заходу – від Іраку до Боснії, Косово і знову до Іраку. Абсолютно всі вони були проведені в ім'я «прав людини та демократії». На сьогодні низка держав Заходу на чолі зі США досить переконливо обґрунтовують проведення військових інтервенцій «в ім'я прав людини». Проте виправдання інтервенціонізму правами людини – справжня загроза і людським правам, і демократії як їхній основі.

Література:

1. Устав Организации Объединенных Наций (26 июня 1945 года). – <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter1.shtml>
2. Всеобщая декларация прав человека (10 декабря 1948 года). – <http://www.un.org/ru/documents/udhr/>
3. Лукашук И.И. Функционирование международного права. – М.: Наука, 1992. – С. 73.
4. Мовчан А.П. Международное право. – М.: Институт государства и права РАН, 1996. – С.14.
5. Василенко В.А. Стратегия международно-правового обеспечения миропорядка./ Вестник Киев. ин-та междунар. отношений и междунар. права. – Выпуск 18. – Киев: Киев. ин-та междунар. отношений и междунар. права, 1984. – С. 4.
6. Донелли Джек. Права людини у міжнародній політиці./ Переклад з англійської Тараса Завалія. – Львів: Кальварія, 2004. – С.182.

7. Цыганков П.А. Теория международных отношений: учеб. пособие./ П.А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2006.- С.480.
8. Резолюция ГА ООН 63/176 «Глобализация и ее воздействие на осуществление в полном объеме всех прав человека» от 18 декабря 2008 года. – <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/481/37/PDF/N0848137.pdf?OpenElement>.